

2. І. Верхратський. Спись важнѣйшихъ выразовъ зъ руской ботаничної термінологіѣ и номенклятуры (зъ оглядомъ на школьну науку въ высшихъ клясахъ гымназіѣ) (зладивъ Иванъ Верхратскій у Львовѣ).- Львів. – 1892.- с. 48.

3. А.С. Рогович. Опытъ словаря народныхъ названій ЮГО-ЗАПАДНОЙ РОССИИ (съ нѣкоторыми повѣрїями и разказами о нихъ) (Київ, університетська типографія). – К., 1874.

4. О. Кочерга, В.Кулик. Препринт Інституту теоретичної фізики Академії наук України ІТФ-93-IV. – К., 1993.

Н.О.Медведчук

ЕКСПРЕСИВНА ЛЕКСИКА У “ЩОДЕННИКУ” О.П. ДОВЖЕНКА

Постать О.П.Довженка відома не тільки в Україні, а й в усьому світі. Це і письменник, і кінодраматург, і режисер. Лише в наш час стало можливим прочитання усієї творчої спадщини митця. “Щоденник”, мабуть, найгеніальніший твір письменника, який є не лише документом часу, а й видатним літературним твором, який буде цікаво дослідити як літературознавцю, так і лінгвісту, адже він притягує силою естетичного впливу художніх образів, цікавим добором мовних засобів. О.П.Довженко досить тонко відчував слово, умів ним вільно і вибагливо орудувати, рідна мова була для письменника невичерпним джерелом поповнення яскравих виражальних засобів.

Особливої уваги заслуговує експресивна лексика, яка у “Щоденнику” митця є частовживаною. Незважаючи на те, що жанр щоденника не розрахований на читача (слухача), слід відзначити, що Довженкові записи максимально образні та виразні. Для передачі емоцій, переживань, вражень та висновків про явища, предмети оточуючого середовища, оцінок служать експресивні одиниці мови. У сучасному мовознавстві використовуються різні терміни на позначення лексичних одиниць, що виконують не лише номінативну, а й експресивну функції: “емоційна лексика”, “емоційно забарвлена лексика”, “емоційно-експресивно забарвлена лексика”, “експресивна лексика”, “експресивно-стилістична лексика”, “зображально-виражальні лексичні засоби”, “характеризуюча лексика”, “образна лексика” та ін. Велику кількість термінів можна пояснити наявністю в науковій літературі різних концепцій і тлумачень проблеми експресивності, появою у лінгвістиці нових напрямів і методик дослідження семантики слова, до уваги береться людський фактор, зв’язок раціонального та емоційного.

Проаналізувавши роботи українських та зарубіжних вчених з проблеми визначення експресивності, слід відзначити, що це питання і до останнього часу залишається дискусійним, таким, що потребує дослідницьких зусиль, спрямованих на її вивчення, пояснення, обґрунтування, адже ця категорія стилістики є сферою перетину лінгвістики, психології, філософії, що визначають мову як об’єкт дослідження.

Протягом кількох десятиліть дослідники мови послуговувалися визначенням О.М.Галкиної-Федорук: “Експресія – це посилення виразності, зображальності, збільшення сили впливу сказаного. І все, що робить мовлення більш яскравим, сильно діючим, глибоко вражаючим, є експресією мовлення... Експресивність – це ті засоби мовлення, які роблять його виразним, ... зображальним, вражаючим” [4,107]. І.В.Арнольд під експресивністю розуміє “таку властивість тексту чи частини тексту, яка передає смисл зі збільшеною інтенсивністю, виражаючи внутрішній стан мовця, і має своїм результатом емоційне чи логічне посилення, яке може бути, а може і не бути, образним” [1,15]. Як зазначають дослідники експресивності, мовну основу мовленнєвої експресії складають емоційність та оцінність (В.В.Виноградов, Ш.Баллі), чи тільки оцінність, чи образність і оцінність. В.В.Виноградов писав: “Слово переливає експресивними фарбами соціального середовища. Відображаючи особистість (індивідуальну чи колективну) суб’єкта мовлення, характеризуючи його оцінку дійсності, воно кваліфікує його як представника тієї чи іншої суспільної групи. Це коло відтінків, що виражені словом, називають експресією слова” [3,21]. В.А.Чабаненко розглядає мовну експресію як таку, “...що спирається на цілий комплекс психічних, соціальних та лінгвістичних чинників і виявляється як інтенсифікація виразності повідомлюваного, як збільшення впливаючої сили висловлювання” [13,7]. Більшість лінгвістів (Ш.Баллі, В.В.Виноградов, В.А.Чабаненко, В.М.Русанівський, С.Я.Єрмоленко та ін.) вважають, що експресивність можуть набувати будь-які одиниці мови: “експресія вираження іманентно властива всій мові, а отже, дає про себе знати в будь-якій сфері життєдіяльності” [11,167].

Щоденник – це комунікативна одиниця, а будь-який процес комунікації неможливо досліджувати, не враховуючи ситуацію спілкування, фактори адресат-адресант тексту, нової та фонові інформації тощо. Для процесу комунікації важливо, щоб інформація була правильно сприйнята та зрозуміла. У щоденнику адресат і адресант – це одна особа, автор, а отже, інформацію автор передає для себе, так, як зручно йому, тому фактор адресата пов’язаний з експресивною функцією мови; усе пронизано суб’єктивним ставленням до того, про що він пише. М.Н.Кожина наголошує на тому, що експресія за природою своєю комунікативна, вона призначена для адресата, а значить, прагматична. “Поza контекстом взяті мовні засоби можуть лише надати мовцю можливість для створення експресивності (виразності) мовлення, тобто це потенційно експресивні засоби. Вони стають реально, дійсно експресивними у контексті спілкування, тільки в мовленні... Експресія (експресивність) ... повинна трактуватися у функціональному, точніше – функціонально-стилістичному ключі” [7,13-14]. Експресивність, виразність мовлення визначається і оцінюється конкретно, відповідно до кожної сфери і ситуації комунікації, мети і завдань, які ставить перед собою автор, тобто прагматичний аспект впливатиме на відбір мовних засобів. Отже,

експресивність – це поняття перш за все комунікативне, мовленнєве, “істинна експресія виникає, в основному, в мовленні, при організації повідомлення” [14,12].

У трактуванні експресивності як виразності виявляються взаємопов’язаними поняття експресивність та емоційність. Вони нерідко змішуються, вживаються синонімічно, тобто вважаються тотожними, взаємозамінними чи розглядаються у співвідношенні один до одного як частина і ціле. На необхідності їх розмежування наголошувала О.М.Галкіна-Федорук: “Емоційне стоїть в одному ряду з інтелектуальним та вольовим, і кожне знаходить свої способи вираження у мові. Експресія, експресивність може пронизувати як емоційне, так й інтелектуальне і вольове у їх прояві. Тому експресивність ширше емоційності в мові” [4,107]. З цим поглядом співвідносна думка Ю.М.Осипова: “Поняття емоційності і експресивності належать різним планам, різним системам виміру, вони не можуть співвідноситись ні як рівні, ні як різні за обсягом. Вони не взаємозамінні, так як знаходяться у відношенні додаткової дистрибуції один до одного. Вони співвідносяться як величина, даність і функція. Емоційність складає компонент значення слова і мовної форми і в цьому сенсі є елементом мовної системи. Експресивність виникає в результаті відбору і застосування мовних одиниць у процесі комунікації і тому не входить до значення слова і мовної форми” [10,125]. Думку про розмежування експресивності та емоційності поділяють інші лінгвісти. І.К.Білодід зазначає, що “експресивно забарвлена лексика – це лексика характеризує й оцінна; в емоційно забарвленій лексиці, крім елементів характеристики й оцінки, є елементи відбиття почуттів мовця – його симпатії, ласкавої прихильності, зворушеності, захоплення або, навпаки, незадоволення, обурення, відрази... Емоційність можна розглядати як частковий вияв експресивності, оскільки емоційна лексика завжди експресивна, тоді як експресивні лексичні засоби не обов’язково повинні бути емоційними” [12,93]. Л.І.Мацько відзначає, що “експресивність часто ототожнюють з емоційністю, хоча це різні поняття. Емоційність не завжди є експресивною, вона може мати нейтральне вираження, а експресивність породжується не тільки емоціями, а й мисленням, інтелектом, волею, етикою та естетикою, конкретним світосприйняттям мовців. Тому експресивність є значно ширшим від емоційності поняттям і може охоплювати мовне вираження всіх, а не тільки емоційних сфер життя” [9,189].

Мова щоденникових записів О.П.Довженка багата на експресиви, які допомагають створювати індивідуально-авторську картину світу, надають тексту незвичної, нестандартної образності та емоційності.

У “Щоденнику” О.П.Довженка 1941-1956 рр. можна виділити такі лексичні засоби експресивності текстів:

1. З метою посилення показу картини горя, страждання українського народу в роки Великої Вітчизняної війни автор вживає лексичні повтори:

“Виють собаки, *віщують* недолю, і небачені птиці літають уночі над селом і *віщують* недолю. І реве худоба уночі, і *віщує* недолю. Біжать миші степами незчисленні на схід і *віщують* недолю” [5,62]; “Плакала вона вся, обливала сльозами твою дорогу, а ти дивився на неї через свої окуляри і через шкло закритої машини і нічого не бачив, бо не хотів бачити, сліпче. Плакала, ой як плакала! Ні одна країна у світі так не плакала. Так плакали навіть старі діди, що *очі опухали од сліз*” [5,92]; “Страшенні діла роблять на Україні. Страшенні діла. Уже знищено багато мільйонів людей, а скільки вимре од голоду, од снарядів, од бомб і розстрілів, одному Богу відомо” [5,132].

2. Виразально-посилуючу функцію у авторському мовленні відіграє вживання антонімічних пар: “Всяка буває душа – *одна, як Дніпро, друга часом, як калюжа, по кісточки*, а часом буває так, що і *калюжки нема*” [5,122]; “Німці вибирають *кращих* дівчат. *Кращих, розумних, привітних. Не горбатих же й репанних*” [5,122]. Підвищенню експресивності сприяє використання синонімів і антонімів в одному реченні: “*Замучені, зганьблені, голодні, нещасні* жінки плакали, *цілували* наших бійців, *цілували* все, що було на них, *цілували* зброю, *припадали до холодних* танків на снігу і *поливали їх горючими* сльозами. І на все це не можна було нікому дивитися без сліз. *Радість і горе*. То сльози наших *матерів*, нашої розтерзаної *многостраждальної України*” [5,59].

3. Сприяють підвищенню експресивності використання автором протиставлень з оцінною характеристикою, що дозволяє йому зосередити увагу на основному, найболючішому, висловити свої почуття, враження від побаченого, змалювати психологічний стан: “Коли подумаю часом, що навіть *мізерний N* збирається розстріляти *мільйони українців*, як це недавно заявив *гомеопатичний поетик*, робиться так сумно на душі, що й не сказати. Скільки темної *шушвалі* ненавидить наш народ! Скільки *нужі* повзає по народному тілу!” [5,87]; “По тротуару проходять люди. Ні одного *гарного обличчя*, ні одного *привітного образу*, ні одної *стрункої чіткої фігури*. *Обдерті* старі і молоді ходять *без будь-яких знаків людської гідності* в позах. Вони нагадують *муляжі чи розхлябані потвори*. Вигляд такий, наче у них *вийнято мозок*” [5,181].

4. Важливим лексичним засобом створення експресивності тексту виступають синонімічні ряди з наростаючою експресивністю (іменники, прикметники, дієслова): “Жінки були *злі і страшні!* Це була сама *ненависть*” [5,57]; “*Стогне* земля підо мною, *стогне, тужить, стугонить, чує* недолю” [5,62]; “*Насувається сила ворожа*, *закута в залізо і сталь, іде смерть* наша. *Іде смерть, наша наруга*” [5,62]; “Як умирали *дорогоцінні корови* і як *плакали* над ними баби, як *плакала і голосила* тітка Уляна, *згадуючи*, як вона *пестила* корову, *мила їй і готувала до виставки*” [5,65]; “А *знизу, по самих густих і важких-преважких басових низах, скрипіли, гули, згасали і знову гули й ревли* ревом, і *плакали* *одинокими душеровпинаючими сурмами* тисячі

невисловлених запитань придушеної *сірої, бідної, невеселої* некрасивості” [5,273]; “Хмари були *важкі, темно-темно-сині*, внизу зовсім *чорні*, а самий верх десь аж майже над нами вже пописано було великими *крученими, кричущими* мазками жовтої і палевої фарб” [5,112].

5. Цікавим прийомом створення експресивності є у О.П.Довженка поєднання наростаючої експресії і повторів. Це дозволяє авторові посилити враження від прочитаного; бачення і осмислення картини війни передається через звуки. Слово “плач” у Довженка не лише називає відчуття болю душі, страждання, а й передає стан автора, його ставлення до зображуваного: “Найстрашнішим під час відступу був *плач жінок*. Коли я згадую зараз відступ, я бачу довгі-довгі дороги, і численні села, і околиці, і скрізь *жіночий невимовний плач*. Плакала Україна. Вона плакала, гірко ридала, свою долю проклинала” [5,61].

6. Використання засобів народно-поетичної мови дозволяє увиразнити мову письменника: “Учора *раннім-рано* на зорі почався наш великий наступ” [5,113]; “Село. П’ятдесят домів палає. Дві тисячі трупу, і в льоху *одна-однісінька* забита жінка” [5,65]; “*Чорніші чорної* землі нещасні люде” [5,67].

Деяку ліричність авторського мовлення створює стилізація оповіді під народні плачі та голосіння (традиційні звертання, зачини, образ ворона як символ горя, нещастя): “Ой синочки мої, синочки, на кого ж ви мене покидаєте? Куди ведуть ваші дороги? Хто нагодує вас, хто вас догляне? Де загубите ви свої молоді голови? Хто повернеться? Верніться! Жита, пшениці похилились у наших степах. Верніться. На кого ж ви нас покидаєте?.. Ой діточки наші, куди вас женуть? Покидаєте ви нас на горе, на поталу, на знущання ворогу. Чи занесе ж ворон кості ваші додому? Чи побачите, чи знайдете ж ви могили наші, чи втопчуть нас у землю німці, що й сліду не стане на землі?” [5,62].

7. До лексичних засобів експресивності щоденникового тексту слід віднести фразеологізми, які допомагають авторові дати оцінку подіям, фактам, вчинкам людей: “Мабуть, сумний досвід кривавої історії нічому нас не навчив. Деяких *горбатих владик одна могила виправить*. Це важка розплата за знищення кадрів 37-го року” [5,136]; Хто *глитнув горя з повної чаші* так, як упиваються ним на Україні? Ніхто [5,203]. Використовуючи антоніми і фразеологізми, автор у “Щоденнику”, окрім оцінки, засуджує події того часу: “*Так працювати і стільки віддавати, і так мало мати, і бути таким обдертим, і стільки давати державі, і бути таким обмеженим у своїх можливостях, як наш селянин, не міг би і півроку ні один газетно-музично-літературно-вокально-кабінетний, партійний лицар нашого часу. Завив би вовком*” [5,134].

8. Показовим у плані посилення експресивності тексту виступає нанизання номінативних речень. Це дозволяє авторові створити вражаючу панораму подій, де під кожним словом – підтекст, де кожне слово або фраза –

це картина тогочасної дійсності: “Оточення. Загибель великих. Оточення. Агонія України. Страшний Суд. Помутилася свідомість. Все пішло прахом і димом. Зброю кинуто. Прихід німців. Окупація. Влада. Самогон. Карти. Почуття рабства, сварка, ярмо. Гвалтування дівчат і зрада молодих жінок. Ненависть молодиць до німців, ненависть до дезертирів, їх не “приймають” жінки... горе. Усвідомлення злочину. Каюття. Листи з “неба” ” [5,143].

Звичайно розглянуто не всі лексичні засоби експресивності у “Щоденнику” письменника, кінодраматурга О.П.Довженка, але попередній аналіз свідчить, що виділені лексичні засоби сприяють посиленню загальної експресивності щоденникового тексту. Їх вживання є цілком виправданим і доцільним, адже автор намагався передати свої переживання, враження, оцінити події того часу, тобто на відбір мовних засобів впливав саме прагматичний аспект. Письменник широко використовував образні засоби, його мова, схвильована і лаконічна, вражає міцними, часто афористичними фразами, своєю місткістю, поетичністю. Кожне слово має своє, тільки відведене йому місце, воно продумане, зважене, за ним завжди відчувається глибина думки. Експресивна лексика у “Щоденнику” свідчить про індивідуально-авторське сприймання тогочасних подій, вона є засібом передачі суб’єктивного ставлення автора до описуваних осіб, дій, явищ, процесів та ін.

Література:

1. Арнольд И.В. Интерпретация художественного текста: типы выдвижения и проблема экспрессивности – В кн.: Экспрессивные средства английского языка. –Л.,1975.
2. Бойко Н.І. Українська експресивна лексика в словнику, мові та мовленні: Навч. посібник для студентів філолог. спец. – Ніжин, 2002.
3. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М.,1972.
4. Галкина-Федорук Е.М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке. – В кн.: Сборник статей по языкознанию. – М.,1958. –С.103-124.
5. Довженко О.П. Господи, пошли мені сили: Щоденник, кіноповісті, оповідання, фольклорні записи, листи, документи / Ред. рада В.Шевчук та ін.; Упорядк. вст. ст. та прим. Р.Корогодського. – Харків: Фоліо, 1994.
6. Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності: Стилїстика та культура мови. – К.: Довіра, 1999.
7. Кожина М.Н. О языковой и речевой экспрессии и её экстралингвистическом обосновании // Проблемы экспрессивной стилистики. – Изд-во Ростовского ун-та, 1987. – С.8-17.
8. Лукьянова Н.А. О семантике и типах экспрессивных лексических единиц // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. – Вып. VIII. – НГУ, Новосибирск, 1979. – С.12-46.
9. Мацько Л.І. Експресивність // Стилїстика української мови: Підручник / За заг. ред. Л.І.Мацько. – К.: Вища школа, 2003. – С.189-190.
10. Осипов Ю.М. Об уточнении понятия “эмоциональность” как лингвистического термина. – Уч. Записки МГПИ им. В.И.Ленина. №422. Проблемы синтаксиса английского языка. – М., 1970.

11. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К.: Наукова думка, 1988.
12. Сучасна українська літературна мова. Стилїстика / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1973. – С.93-103.
13. Чабаненко В.А. Основи мовної експресії. – К.: Вища школа, 1984.
14. Шаховский В.И. Проблема разграничения экспрессивности и эмотивности как семантическая категория лингвостилистики // Проблемы семасиологии и лингвостилистики. – Рязань, 1975. – Вып.2.

І.І.Овчиннікова

ЛЕКСЕМИ З СЕМАНТИКОЮ “СТВОРЮВАТИ РІЗНОМАНІТНІ ТИПИ ЗАПИСІВ”

Інвентарний склад підгрупи складають такі лексеми: *друкувати – видрукувати, надрукувати (додруковувати - додрукувати, передруковувати - передрукувати); конспектувати-законспектувати, проконспектувати; нотувати (занотовувати – занотувати, пронотовувати – пронотувати); писати – написати (дописувати – дописати, записувати – записати, надписувати – надписати, обписувати – обписати, переписувати – переписати, підписувати, понаписувати, пописати, пописувати); реферувати – зреферувати.*

Лексеми об'єднуються у підгрупу за певним характером створюваного об'єкта. В результаті відповідних цілеспрямованих дій утворюються різні види текстів, листів, заяв, поміток, літературних або музичних творів, тобто пишеться (записується) щось.

Особлива роль у структурі підгрупи належить дієслову *писати*, яке виступає гіперонімом аналізованого падагигматичного угруповання. Це пояснюється характером створюваного об'єкта, який повинен репрезентувати певний тип записів (текст, документ тощо). Саме ця семантична ознака виступає на перший план при об'єднанні лексем у підгрупу за значенням “створювати різноманітні типи записів” у межах лексико-семантичної групи дієслів з семантикою створення об'єкта. Лексичне значення дієслова *писати* у найбільш абстрактному, узагальненому вигляді передає цю інформацію: *писати (передавати за допомогою графічних знаків (літер, цифр і т.д.) слова, текст).*

Компонентний аналіз лексем, що входять до підгрупи, дозволяє встановити склад диференційних сем, які разом з категоріально-лексичною семою створення формують семантичну структуру відповідних дієслів. Це диференційні семи: об'єкта, способу дії, інструмента, матеріалу, місця дії, повторюваності дії, межі дії, кількісної характеристики, часової протяжності дії.